Arab tili grammatikasida maf’ullar tizimi: Maf’ul bih, maf’ul mutlaq va ularning funksional-semantik xususiyatlari

Alfraganus universiteti talabasi

Orifxonova Soliha Davronjon qizi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada arab tili grammatikasining eng muhim va mukammal o‘rganilgan qismlaridan biri — mansubotlar (nasb holatidagi ismlar) turkumiga kiruvchi "maf’ullar" (to‘ldiruvchilar) tizimi tadqiq etiladi. Maqolada, xususan, maf’ul bih (vositasiz to‘ldiruvchi) va maf’ul mutlaq (mutloq to‘ldiruvchi) tushunchalari, ularning gapdagi sintaktik o‘rni, semantik turlari va morfologik ifodalanish usullari chuqur tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Arab tili grammatikasi, mansubot, maf’ul bih, maf’ul mutlaq, maf’ul fih, maf’ul lah, maf’ul ma’ah, sintaksis, semantika, fe’liy gap.*

Abstract: *This scientific article examines one of the most significant and extensively studied components of Arabic grammar—the system of mafʿūls (objects/complements), which belongs to the category of manṣūbāt (accusative nouns). Particular attention is devoted to the concepts of mafʿūl bihi (direct object) and mafʿūl muṭlaq (absolute object), including their syntactic functions within the sentence, semantic classifications, and morphological forms of expression.*

Keywords: *Arabic grammar, manṣūbāt, mafʿūl bihi, mafʿūl muṭlaq, mafʿūl fīh, mafʿūl lahu, mafʿūl maʿah, syntax, semantics, verbal sentence.*

Kirish. Arab tili sintaksisi (ilm an-nahv) o‘zining mantiqiy izchilligi va mukammal tizimliligi bilan ajralib turadi. Arab tili grammatikasida ismlar gapdagi funksiyasiga ko‘ra uchta kelishik holatida bo‘ladi: marfu’ (bosh kelishik/raf’), mansub (tushum-jo‘nalish kelishiklari asosi/nasb) va majrur (qaratqich/o‘rin-payt asosi/jarr). Bular orasida mansubotlar (nasb holatidagi so‘zlar) miqdoran eng ko‘p bo‘lib, ularning asosiy qismini **al-mafo‘iyl al-xamsa** (beshta maf’ul/to‘ldiruvchi) tashkil etadi.

Klassik arab grammatikasida (masalan, Basra va Kufa maktablari asarlarida) fe’lning ta’siri natijasida yuzaga keladigan yoki fe’l bog‘liq bo‘lgan tushunchalar "maf’ul" (bajarilgan ish obyekti, vaqti, sababi va h.k.) deb ataladi. Quyidagi besh turdagi maf’ul o‘zaro semantik va sintaktik jihatdan keskin farqlanadi:

Maf’ul bih (الْمَفْعُولُ بِهِ) – Harakat to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘tadigan obyekt.

Maf’ul mutlaq (الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ) – Fe’l ma’nosini ta’kidlovchi yoki uning turini, miqdorini ko‘rsatuvchi masdar.

Maf’ul fih (الْمَفْعُولُ فِيهِ) – Harakat sodir bo‘lgan joy yoki vaqt (zarf).

Maf’ul lah / li-ajlih (الْمَفْعُولُ لَهُ/لِأَجْلِهِ) – Harakatning bajarilish sababi yoki maqsadi.

Maf’ul ma’ah (الْمَفْعُولُ مَعَهُ) – Harakat bilan bir vaqtda mavjud bo‘lgan yoki unga hamroh bo‘lgan obyekt.

Ushbu mavzuni o‘rganish o‘zbek tilli talabalar va sharqshunoslar uchun juda muhimdir, chunki o‘zbek tilidagi to‘ldiruvchi va hol tushunchalari arab tilidagi maf’ullar tizimi bilan to‘liq mos kelmaydi. Ushbu maqolaning maqsadi mazkur maf’ullarni tizimli tahlil qilish va ularning funksional-semantik tabiatini yoritishdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Ushbu tadqiqotda klassik va zamonaviy arab tilshunosligi tamoyillariga tayanildi. Maqolani tayyorlashda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Tavsifiy metod: Arab tilidagi beshta maf’ulning qoidalari va qoliplarini aniqlash.

Sintaktik-semantik tahlil: To‘ldiruvchilarning gap tarkibidagi o‘rni (amil va ma'mul munosabati) va ularning gap ma'nosiga qo‘shadigan semantik tovlanishlarini o‘rganish.

Qiyosiy-solishtirma metod: O‘zbek tilidagi sintaktik kategoriyalar (to‘ldiruvchi, hol) bilan arab tilidagi maf’ullar tizimini funksional jihatdan solishtirish. Tadqiqot manbai sifatida Qur’oni Karim oyatlari, mumtoz arab adabiyoti namunalari hamda Sibavayh, Ibn Molik va Ibn Aqiy kabi buyuk nahvshunos olimlarning grammatik asarlari xizmat qildi.

Natijalar. Olingan natijalar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, arab tili grammatikasidagi "maf’ul" atamasi o‘zbek tilidagi "to‘ldiruvchi" atamasidan ancha kengroq bo‘lib, o‘zbek tilidagi ba’zi hol (ravishdoshli) birikmalarni ham o‘z ichiga oladi.

Maf’ul bih (الْمَفْعُولُ بِهِ)

Maf’ul bih — fe’l (fozil) tomonidan bajarilgan ish-harakat to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘tadigan obyektni anglatadi. U har doim nasb holatida (fatha yoki uning o‘rinbosarlari bilan) bo‘ladi. *Misol:* كَتَبَ الطَّالِبُ الرِّسَالَةَ (*Kataba at-tolibu ar-risalata*) – "Talaba xatni yozdi". Bu yerda الرِّسَالَةَ (ar-risalata) – maf’ul bih. Turlari: Maf’ul bih ochiq ism (ism zahir) yoki birikkan olmosh (damir muttasil) shaklida kelishi mumkin. Masalan: قَرَأْتُهُ (*Qara’tuhu* – "Uni o‘qidim"), bu yerda "ه" (hu) olmoshi maf’ul bih hisoblanadi.

Maf’ul mutlaq (الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ)

Maf’ul mutlaq — gapdagi fe’l bilan bir o‘zakdan bo‘lgan, nasb holatidagi masdardir. U o‘ziga xos ravishda uchta asosiy maqsad uchun keladi: *Harakatni ta’kidlash uchun* **(لِتَأْكِيدِ الْعَامِلِ):** كَلَّمَ اللهُ مُوسَى تَكْلِيمًا (*Kallamallohu Musa takliman*) – "Alloh Muso bilan haqiqatan gaplashdi".

Harakatning turini bayon qilish uchun (لِبَيَانِ النَّوْعِ): فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا (*Fasbir sabran jamilan*) – "Chiroyli sabr ila sabr qil".

Harakatning miqdorini (sonini) ko‘rsatish uchun (لِبَيَانِ الْعَدَدِ): سَجَدْتُ سَجْدَتَيْنِ (*Sajadtu sajdatayni*) – "Ikki marta sajda qildim".

Boshqa maf’ullar (Al-Mafa'il al-Ukhra)

Maf’ul turi	Grammatik ma’nosi	O‘zbek tilidagi ekvivalenti	Misol
Maf’ul fih	Harakat bajarilgan joy yoki vaqt	O‘rin va vaqt hollari	قُمْتُ لَيْلًا (*Qumtu laylan* - Kechasi turdim)
Maf’ul lah	Harakatning maqsadi yoki sababi	Sabab va maqsad hollari	جِئْتُ طَلَبًا لِلْعِلْمِ (*Ji’tu talaban lil-’ilmi* - Ilm izlab keldim)
Maf’ul ma’ah	"Vav al-ma’iyyah"dan keyin kelgan hamroh ism	Birgalik to‘ldiruvchisi / hol	سِرْتُ وَالْجَبَلَ (*Sirtu val-jabala* - Tog‘ bo‘ylab/tog‘ bilan birga yurdim)

Munozara: Arab grammatikasida maf’ullarning bir-biridan farqlanishi mutloq mantiqiy asosga ega. G‘arb tilshunosligida va o‘zbek tilshunosligida "Maf’ul fih" yoki "Maf’ul lah" asosan hol (adverbial modifier) deb tasniflansa, arab nahvshunosligida bularning barchasi fe’lning ta’sir doirasidagi ismlar bo‘lgani uchun "maf’ul" (bajarilgan ishga aloqador unsurlar) umumiy nomi ostida birlashtiriladi.

Maf’ul bih va Maf’ul mutlaq o‘rtasidagi farq: Maf’ul bih tashqi obyektni ifodalasa, maf’ul mutlaq fe’lning o‘z ichki tabiatini, ya’ni harakatning mohiyatini kuchaytiradi yoki tavsiflaydi.

Amil (Ta’sir etuvchi omil) masalasi: Barcha beshta maf’ulning nasb holatiga tushishiga asosiy sababchi (amil) ulardan oldin kelgan fe’l yoki fe’l vazifasidagi ismlar (ism foil, masdar va h.k.) hisoblanadi. Agar fe’l majhul nisbatda (fe'l mabniy lil-majhul) bo‘lsa, faqat maf’ul bih noibni foil (ega o‘rinbosari) bo‘lib raf' holatiga o‘tishi mumkin, qolgan maf’ullar esa o‘z holaticha nasbligicha qoladi.

Ushbu tizimni chuqur tushunish, arabcha matnlarni (ayniqsa, klassik va diniy matnlarni) to‘g‘ri tarjima qilish va undagi urg‘ularni (ta'kidlarni) aniq his qilish imkonini beradi.

Xulosa

Arab tili grammatikasida "maf’ullar" tizimi gapning mazmuniy to‘liqligi va ekspressivligini ta’minlovchi eng mukammal sintaktik mexanizmlardan biridir. Maf’ul bih fe’lning obyektini ko‘rsatib, gapning eng muhim ikkinchi darajali bo‘lagi hisoblanadi. Maf’ul mutlaq gapga ta’kid, uslubiy joziba va aniqlik kiritadi, bu xususiyat ko‘p hollarda boshqa tillarda alohida ravishlar yordamida beriladi. Maf’ul fih, lah va ma’ah esa harakatning makon, zamon, sabab va hamrohlik munosabatlarini sintaktik nasb kelishigi orqali ixcham ifodalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ibn Aqiy, Bahaud-Din Abdullah. *Sharh Ibn 'Aqeel 'ala Alfiyyat Ibn Malik*. Qohira: Dar al-Turath, 2004.
2. Sibawayh, Abu Bishr Amr. *Al-Kitab*. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1999.
3. Al-Ghalayini, Sheikh Mustofa. *Jami' al-Duruus al-Arabiyyah*. Bayrut: Al-Maktabah al-Asriyyah, 2010.
4. Nematov, H., Rasulov, R. *O‘zbek tili tizimli grammatikasi*. Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
5. Yusupov, M. *Arab tili nahv (sintaksis) qoidalari*. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2012.
